УДК: 394.014 (575.2) (043.3)

***Омурзакова Ж. К.** к.и.н.*
"Кыргыз Республикасынын Эл Аралык университет" мекемеси доценттин м.а. e-mail: omurzakova.74@mail.ru

ШААРДЫК КЫРГЫЗДАРДЫН АРАСЫНДАГЫ ОКУРМАНДАРДЫН КОШ ТИЛДҮҮЛҮГҮ
(Бишкек шаарынын мисалында)

БИЛИНГВИЗМ ЧИТАТЕЛЕЙ СРЕДИ ГОРОДСКИХ КЫРГЫЗОВ
(на примере г.Бишкек)

BILINGUALISM OF READERS AMONG URBAN KYRGYZ
(on the example of Bishkek)

***Аннотация:** Бул макалада шаардык кыргыздардын арасындагы окурмандардын кош тилдүүлүгү каралган. Окурман кайсыл тилде ой-жүгүртүүсү кеңири болсо ошол тилди жашоосунда көбүрөөк пайдалана тургандыгын макалада кеңири каралган.*

***Аннотация:** В статье рассмотрен вопрос распространения билингвизма среди читателей городских кыргызов. Язык использования в повседневной жизни зависит и на выбор восприятия читателя.*

***Annotation:** The article considers the issue of the spread of bilingualism among the readers of urban Kyrgyz. The language of use in everyday life depends on the choice of the reader's perception.*

Адабият – искусствонун бир түрү катары, чындыкты биздин эстетикалык сезимдерибизге таасир этүүчү көркөм образдар формасында чагылдырып берүүчү каражат.

Эгерде музыка адамдын көңүл-күйүтүн үн аркылуу чагылдырса, живопись адамдын ички дүйнөсүн эле эмес, аны курчаган чөйрөсүн, мисалы, жаратылышты кайра жаратат, ал эми скульптура болсо адамдын жашоосуна мүнөздүү бир абалды (күрөшкө умтулуусун, кайгысын, кайратын ж.б.) берет. Адамдын жашоосу толугураак, жетишээрлик деңгээлде кеңири көркөм адабиятта гана чагылдырылат.

«Сөз, – деген В.Г. Белинский, – үн да, сүрөт да жана ачык берилген элес да, ошондуктан адабият искусствонун бардык түрлөрүнүн элементтерин бир өзүнө камтыйт жана искусствонун башка түрлөрүнө таандык нерселердин бардыгын пайдаланат» [1: 210 б].

"Китеп – бул илим булагы", – деп бекер айтылбаса керек. Себеби, китеп менен жан дүйнөсүн байытат, ошондой эле башка маалымат каражаттардан айырмаланып, баардык мезгилди бириктирген, адамзаттын улутуна карабай бириктирген курал.

Улуттук жазуунун жана басма сөздүн негизделиши элдин маданиятын көтөрүүдө өзгөчө окуя болгон. 1924-жылы араб алфавитинин негизинде кыргыз жазуусу иштелип чыгып, 7-ноябрда кыргыз тилинде «Эркин Тоо» гезити басылып чыккан. 1925-жылы 12-мартта орус тилинде «Батрацкая правда» гезити чыккан. 1926-жылдын ноябрында жаштардын «Ленинчил жаш» гезити негизделет. «Коммунист» журналы да ушул жылы чыга баштайт. 1928-жылы «Жаңы маданият жолунда», «Дыйкан» аттуу журналдар чыгарылган [2: 98].

Акырындык менен кыргыз профессионалдык адабияты да өнүгө баштайт. Анын башатында К. Тыныстанов, Т. Үмөталиев, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, А. Токомбаев, М. Элебаев, Ж. Турусбеков жана Я. Шиваза турган.

Согушка чейин кыргыз жазуучуларынын чыгармачылыгы жаңы бийиктике көтөрүлгөн. 1934-жылы апрелде өткөн Кыргызстан жазуучуларынын биринчи съезди кыргыз адабиятынын буга чейин өнүгүшүн жыйынтыктап жаңы милдеттерди белгилеген. Съездде Кыргызстан жазуучуларынын союзу уюштурулуп, анын төрагалыгына А. Токомбаев шайланган. 1937–1941-жылдары бул союзду Т.Үмөталиев жетектеп, ал «Манас» эпосун, жана «Курманбек», «Кедейкан», «Жаныш-Байыш», «Ак-Саткын», «Эр Табылды» өңдүү ондогон кенже эпосторду чогулттуруп, китеп кылып элге жеткирүүдө өзгөчө зор эмгек сиңирген [2:99 б].

Адабияттын өз алдынча болуусу жеке эле искусство эмес аң-сезимдин саясат, мораль, философия, илим өңдүү башка формалары менен салыштырууда да таасын көрүнөт. Адабият идеологиянын бул түрлөрүнө абдан жакын, тактап айтканда ал да ошол эле философия же тарых көтөрүп чыккан маселелерди көтөрөт.

Бирок жазуучунун ойчулдук ишмердиги аң-сезимдин башка чөйрөлөрүнөн, мисалы, илимден айырмаланат. Бул айырма баарынан мурда предмет таануудан жана аны чагылдыруудан көрүнөт. Илим адамдын иш аракетинин, жана башка бардык нерселердин айрым жактарын үйрөтөт. Жазуучу болсо чындыкты бүтүн түрдө кайра жаратууга тийиш. Ал адамды же бир кубулушту бир жактуу эмес бардык аспекттерден сүрөттөйт жана анын адамдарды кызыктыра турган жактарын өзгөчө бөлүп көрсөтөт.

Орус классикалык адабиятынын негизги белгилерин бийик идеялуулук, аёосуз жана аң-сезимдүү реализм, адам жан дүйнөсүнүн сезим-туюмдарына тереңдеп кирүү, социалдык көрүнүштөрдү, мүнөздөрдү даана ачуу, нравалык тазалыкка үндөө, сөздү көркөмдүктүн жогорку деңгээлинде колдонуу сыяктуу касиет-сапаттары түзөт. Орус адабияты менен таанышуу аркылуу биз мезгилдик байланышты туябыз, социалдык экономикалык процесстердин мыйзам ченемдерин таанып билебиз, адамзат иштеп чыккан тажрыйбалардын түрдүү жактарын өздөштүрөбүз, турмушка карата активдүүлүк, патриоттук, жамандык менен келишпөөчүлүк сапаттарга үйрөнөбүз. Орус классикалык адабиятынын коомдук мааниси, дүйнөлүк адабияттын алтын казынасына кошкон салымы мына ушунда.

Чыгармачылык тили катары орус тилинин базасына негизделген көркөм чыгармалардагы кош тилдүүлүк салты өзгөчө тарыхый жана маданий мааниге ээ. Анткени орус тили Балтика боюндагы, Борбордук Азиядагы, Орто Азиядагы өлкөлөрдүн ар биринин улуттук адабиятынын өзгөчө өнүгүшүнө кубаттуу түрткү берип, алардын жазма адабияттарынын өнүгүү тенденцияларын аныктады. XX кылымдын башында улуттук тилдердин жана орус тилинин пайдаланылышынын ортосундагы айырмачылык, орус тилин билүүнүн зарылдыгы, кош тил билген инсандардын жетилүүсү, улуттук адабияттардын орус тилинде жазылышы жаңы структуранын пайда болгондугун айтып турат. Орус тили бул мезгилде орус тилине таандык маданият менен «геолингвистикалык» жактан да, «маданий-рухий мейкиндиги» боюнча да дал келбей калган. Орус жана улуттук маданияттардын өнүгүүсү коммуникациянын жаңы шарттарындагы тигил же бул объекттерди сүрөттөөнүн жаңы ыкмаларын талап кылган. Ошондуктан маданият «ортомчуларды» ортого алып чыккандыгы орус тилинин маданиятын кабыл алуусун шарттаган. Ага ылайык, кош тилдүү авторлордун пайда болушу, биринчиден тарыхый шарттардан улам сөзсүз боло турган факт эле, экинчиден маданияттардын эволюциясы көз карашынан караганда мыйзам ченемдүү болгон.

Азыркы учурда орус жана башка тилдердин маданияттарын, XX кылымдын экинчи жарымындагы адабияттын ролу менен маанисин жана жазуучулар түзгөн көркөм образдардын да, тарыхый процесстеги жазуучулардын, алардын ичинде чыгыш теги орус эмес, бирок орус тилдүү жазуучулардын өздөрүнүн да ролун жана функцияларын изилдеп-үйрөнүүнүн жаңы парадигмаларын аңдап-түшүнүүгө аракеттер жасалууда. Улуттук жазуучу орус тилинде көркөм образды түзүүдө колдонгон тил каражаттарын изилдөө кош тилдүү жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн да, эки тилдин маданиятынын өзгөчөлүктөрүн да ачып көрсөтөт.

Орус тили кыргыз жазма адабиятынын пайда болуу мезгилинде башкы ролду ойногон. Кыргыздын тунгуч интеллигенттеринен алгач К. Тыныстанов кыргыздын улуттук жазуусун иштеп чыгууга, асыресе араб алфавитин кыргыз тилине ылайыкташтыруу, араб алфавитин латынча, латынчаны орус алфавитине алмаштыруу иштерине катышкан. Азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгып, кыргыз тилинде туңгуч окуу китептерин, кыргыз тилинин туңгуч грамматикасын жана тил илими боюнча кыргызча терминологияны түзгөн. Касым Тыныстанов адегенде казакча, кийин кыргызча жазган ырлары Алматы жана Ташкенде казакча чыгуучу газета журналдарга жарыяланып, 1925-жылы «Касым ырларынын жыйнагы» деген ат менен Москвада жарык көргөн. К. Тыныстанов – туңгуч көркөм котормочу. Ал «Интернационалды», И.А. Крыловдун тамсилдерин биринчи жолу кыргызчалаган [2: 99 б].

Кийинчерээк К. Баялинов, А. Осмонов, М. Элебаев биринчи кезекте орус жазуучулары А.С. Пушкиндин, М.Ю. Лермонтовдун, Н.В. Гоголдун чыгармаларын которууга киришишкен.

Которулган классика жаш адабиятты байыткан, анын жардамында жаңы жанрларды – сюжеттик поэманы, романды, драманы өздөштүрүү башталган. Сахна искусствосун биле элек кыргыздар орус тили жана маданияты аркылуу өздөрүнө театрдын таң калыштуу дүйнөсүн ачышкан. Орус тили дүйнөлүк маданий байлыкка, адамзаттын көркөм баалуулуктарына жетишүүгө көмөкчү болгон.

1950-жылдарда партиянын атактуу XX съездинен кийин адабий жана гуманитардык өнүгүү секириги башталган, анда дүйнөлүк классик-жазуучулардын, акындардын, философтордун чыгармалары орус тилине которулуп, массалык тиражда чыгарылган. Орус тилинин таралыш ареалы кеңири горизонтко ээ болгон.

50-жылдардын башында, 60-жылдардын аягында Кыргызстанда улуттук тилде да, орус тилинде да чыгармаларын жазган кош тилдүү жазуучулар (Ч. Айтматов, М. Байжиев, кийинчерээк К. Өмүркулов, Э. Борбиев) пайда болгондугу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ал эми 1970–1980-жылдарда орус тилинде гана чыгарма жазган жазуучулардын жаңы генерациясы пайда болгон (У. Токомбаев, С. Күрүчбеков, Ч. Нусупов, М. Шабаева, Б.Сарыгулов) [3: 103].

90-жылдарда– мамлекеттик көз карандысыздыкка жетишкен мезгилде өлкөнүн социалдык маданиятында түп-тамырынан бери өзгөрүүлөр башталган. Кыргыз тили мамлекеттик тил статусун алган, улуттук мурастарга кайрылуу, улуттук каада-салттарды, үрп-адаттарды калыбына келтирүү процесстери башталган. Эгемендүүлүктүн мындай дүркүрөгөн этабына карабастан, орус тилинин ролу эч кандай төмөндөгөн жок.

Кош тилдүү кыргыз жазуучулардын ичинен Ч.Т. Айтматовдун ысымын өзгөчө белгилөөгө болот. Биринчи чыгармасы «Жамиля» повести дүйнө коомчулугунун жогору баасына татыктуу болгон. Жаш прозачы көп улуттуу совет адабиятына зор салымын кошту. «Жамиля» повестинен кийин «Делбирим», «Бото көз», «Биринчи мугалим», «Гүлсарат» повесттери жана «Кылым карытар бир күн» жана «Кыямат» романдары жазылды.

Толук жаш жазуучу сөз маданиятын мыкты билип, мезгилдин чыгармачыл бийиктиктерин багынтты. Изилдөөчүлөр белгилегендей, жазуучунун табигый шык-жөндөмүнүн тез өнүгүшүндө кыргыз элинин илгертен бери келаткан сөз маданиятынын бийиктиги олуттуу роль ойноду. Кыргыздар өзгөчө сүйлөө жөндөмү менен айырмаланышат. Чындыгында, кыргыздардын сүйлөгөнүнө таң калбай коё албайсың. Кыргыз ар дайым такалбай жана токтолбой, шар сүйлөйт. Өз ойлорун так жана таамай айтып, сүйлөп жаткан сөзүнө көркөмдүктүн белгилүү үлүшүн бере алат.

Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун калыптандырууда советтик элдердин улуттар аралык карым-катыш тили болгон орус тилин эң жакшы билүүсү жана сүйлөөшүүсү чоң роль ойногон. Бирок ал орус тилин жөн гана билбестен, аны өз чыгармаларын жазган эки тилдин бири катары колдонду. Мында жазуучунун чыгырмачылык өзгөчөлүгүн түшүнүү үчүн абдан маанилүү болгон Ч. Айтматовдун кош тилдүүлүгүн дагы бир жолу белгилей кетүүгө тийишпиз. Совет мезгилиндекөптөгөн жазуучулар чыгармаларын өз эне тилинде жана орус тилинде жазышкан, бир тилден экинчи тилге которушкан (В. Быков, Р. Кутуй, Ю. Рытхэу). Кээ бир теоретиктер жана адабиятчылар «башка тилдеги сөз менен мааниси жактан так дал келген бир да сөз жок» экендигин белгилешкен. Чыңгыз Айтматов өзүнүн чыгармачыл дүйнөсүнө котормочулук эмгектин жагымдуу таасири тийгенин белгилечү, анткени эне тилдин байлыгын аны башка тилдер менен салыштырууда гана түшүнүүгө мүмкүн болот.

Өзүбүздүн изилдөөбүздө сурамжыланган респондентер окурман катары өздөрүнүн көз караштарын белгилешти. Албетте, окурмандардын кызыкчылыгына билим деңгээли да таасирин берди.

1-таблица.

Билимине жараша китеп окуу, % менен

№	Билими	
1.	Жогорку	49,8
2.	Кесиптик орто	18,5
3.	Орто	20,3
4.	Бүтпөгөн жогорку	11,4

Канчалык билими жогору болсо, ошончолук окуу көлөмү да кеңири болот. Себеби таблицада көрүнүп тургандай жогорку билимдүүлөр өздөрүнүн кесиби боюнча, же болбосо кесиптик талабын жогорулатуу максатында китеп окуу зарыл. Алардын арасында китеп окууда басымдуулук кылуучу окурмандар билими боюнча жогорку – 49,8%, орто – 20,3%, кесиптик орто – 18,5%, бүтпөгөн жогорку – 11,4% түздү. Мындан биз билим деңгээли респонденттердин кесибине, иштеген ишине, адистигине таасир берерин аныктадык. 3.8. таблицада көрүнүп тургандай эркектер (50,7%) аял затына (49,3%) караганда китептерди көбүрөөк окушат. Билимге умтулуу сөзсүз түрдө колдонулган тилге байланыштуу болот. Анткени, китеп окууда эң маанилүү нерсе бул тил тандоо жана тил билүү. Себеби окурмандар өзүнө жакын тил аркылуу, маанисин түшүнө тургандай болуш керек. Окурмандар өздөрүнүн кызыкчылыгына жараша китеп тандоосун белгилей кетишти. Муну, биз окурмандардын талабына жараша карасак болот. Мисалга алсак, медицина кесибиндегилер өздөрүнө ылайыктуу китептерди тандашса, техника кесибиндегилер башка китептерди тандайт. Албетте, мындай китептер көбүнчө орус тилинде чыгарылгандыктан (медициналык, техникалык терминдер) айылдан келген окурман деле орус тилинде окуганга мажбур болот. Себеби кыргыз тилинде мындай терминдер которулган эмес, которулса да мааниси башкача болуп калышы мүмкүн. Демек, окурмандар кесиптик талабына жараша китептерди тандап жатканда кош тилдүүлүккө жатыкталышы айкын.

Албетте, жалаң гана китеп эле окуп башка маалымат булагы каралбай калды деп айтууга мүмкүн эмес, бирок китептин барактарын барактап, сезип, болгон маалыматты алып (илимий китеп болсо), же болбосо көркөм чыгарманын образына кирип, кошо аралашып, болгон окуяны баштан өткөрүп бүт дүйнөсүн байытат. Ошондой эле китеп эч убакта, интернетке, же уюлдук телефонго салыштырмалуу өчүп калбайт. Интернет булагына салыштырмалуу, китеп ар дайым далил катары көрсөтүлө алат, ал эми интернеттин булактары кээ бир учурларда жалган, далили жок маалымат болуп калышы мүмкүн. Бирок, кандай маалымат болсо дагы аны тандап, колдонулган тил аркылуу гана түшүнөсүң.

Жыйынтыктоодо массалык маалымдоо каражаттары бул коомубузга өз учурунда окуялар жөнүндө маалымат берүү болуп саналат. Ар бир жаран маалымат алыш үчүн массалык маалымат каражаттарына кайрылат. Шаардык кыргыз коомун маалыматташтыруунун өнүгүшү менен жалпы коммуникация каражаттары коомдун жашоосунун ар түрдүү чөйрөлөрүнө жана калктын жүрүм-турумуна анын ичинен кош тилдүүлүктүн өнүгүшүнө бир кыйла таасирин тийгизет. Ошону менен бирге коомдун жашоосуна түздөн-түз таасирин тийгизип жеткиликтүү жана жөндөмдүү кызматты аткаруу менен коомдун жашоосунда маанилүү роль ойнойт. Маалымат алуучу, массалык маалымат каражаттарынын комментарий берилип жаткан ар түрдүү социалдык кырдалдарды оң же терс баалап, салыштыруу мүмкүнчүлүккө ээ.

Массалык маалымат каражаттарынын бири газета журналдар. Шаардык кыргыздар өзүнүн маалымдоосун газета окуган учурда канааттандырат. Массалык маалымат каражаттарынын экиден үчү кыргыз тилинде, чейреги орус жана өзбек тилдеринде чыгат. Бирок кыргыз тилинде чыгарылган маалымат көп болсо да, шаардык кыргыздардын орус тилдүү газеталарга кайрылуусу көп. Же болбосо эки тилде бирдей жарымынан көбү окуй аларын изилдөө көрсөттү. Биздин изилдөөбүзгө таянсак жыл өткөн сайын газета окубагандардын саны көбөйгөнү байкалып турат. Себеби сурамжылангандардын күнүмдүк жашоосунда

убакыттык жоктугу, массалык маалымат каражаттарынын баасынын жогорулашы ошондой эле шаардык кыргыздар заманбап гаджиттерине кайрылуусу көбөйүп баратат. Же болбосо убакытты үнөмдөө үчүн радио, телеберүүлөрдү, интернет булактарын тандап алышы. Массалык маалымат каражаттарындагы кош тилдүүлүктүн пайдаланышы анын мазмуну чоң роль ойнойт. Анткени, котормочулардын шашылыш же профессионалдык тажрыйбасынын аздыгынан улам которгон котормолорундагы тилдин бурмаланышы, басылманын өз алдынча чыгарылбагандыгы шаардыктарга жакпай, наразычылыктарды пайда кылат. Биздин этносоциологиялык изилдөөлөрүбүздүн натыйжалары да шаардыктардын дээрлик бардыгы маалыматтардын негизги массасын телекөрсөтүү аркылуу алууну артык көрүшөөрүн көрсөттү. Массалык маалымат каражаттарынын арасынан өзгөчө телекөрсөтүү популярдуу, бирок респонденттердин социалдык-демографиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу буларга карата мамилеси бирдей эмес. Телекөрсөтүү менен радионун популярдуулугу жаш-куракка жана социалдык-профессионалдык статуска жараша болот.

Окурмандар арасында кош тилдүүлүк басымдуураак болорун аныктадык. Себеби, окурмандар билимине, кесибине, адистигине жараша китеп тандоосу болот. Сурамжылангандардын жалаң үчтөн бири орус, жалаң бир чейрегине жакыны кыргыз, ондон бири башка тилде окуган окурмандар. Бишкектик кыргыздардын жашоосу, айлана-чөйрөсү баары тең кош тилде жана жалаң орус тилинде сүйлөшөт. Окурмандардын тил тандоосуна мектептеги окуган тили да таасирин тийгизбей койбойт. Окурман кайсыл тилде ой-жүгүртүүсү кеңири болсо ошол тилди жашоосунда көбүрөөк пайдалана тургандыгын биздин анализ толук көрсөтө алды.

Шаардык кыргыздардын социалдык-маданий мүнөздөмөлөрүндөгү өзгөрүүлөр шаардык кыргыздардын руханий дүйнөсүн байытуу менен маданият чөйрөсүнө көбүрөөк көнүл буруш абзел. Маданият чөйрөсүнө мамлекеттик тилди тартуу үчүн жана шаардык кыргыздардын арасына жайылтуу, бул кыргыз тилиндеги көркөм чыгармаларды, илимий жана башка адабиятты башка этностордун тилдерине, дүйнөлүк тилдерге которуу практикасын жандандырып жана колдоо көрсөтүлүш керек.

Адабияттар

1. *Белинский, В.Г. [Текст] // Крат.лит.энцикл.: в 9 т./ гл.ред. А.А.Сурков. – М., 1962. – Т.1: Аарне-Гаврилов. – С. 503-510.*
2. *История киргизского искусства [Текст]: крат. очерк /Б.К.Джамгерчинов, К.Орозалиев, Т.Аскаров и др.; / под ред. А.А.Салиева. – Ф.: Илим, 1971. – 407 с.*
3. *Дубинин, Б. Если объединить усилия [Текст] / Б.Дубинин // Журналист. – 1990. – № 2. – С. 45-46.*